

Ольга Редькіна

**ЗЕМСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ЯК ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА
ОСЕРЕДКИ ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ
(ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)**

Земські установи складали одну з основних ланок реформ 60-х років XIX ст., які передбачали перебудовання громадського буття на цілком нових засадах, однак надалі процес не отримав належного розвитку. Законодавство і вся тодішня адміністративна практика пішли шляхом обмеження й утиску земського самоврядування.

Як тоді висловлювалися, земства стали будовою без належного фундаменту й без “купола”¹, тобто без низової земської одиниці у волості і без центрального органу земського представництва. Через це їх почали називати “п’ятим колесом у возі” політичної системи Російської імперії.

Упередженість та побоювання бюрократії стали перешкодою розповсюдження земських установ на всю територію імперії, і, як результат, за 1865 р. земства були введені на Лівобережній Україні. На основі Положення про земські установи 1890 р., з деякими змінами вони офіційно почали функціонувати в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1903 р., але практична їх діяльність розпочалася в 1912 р.²

Інтерес до історії земських установ не можна пояснити тільки проблемами науки. Актуальність теми зумовлена також і політичним моментом. Сучасні проекти державотворення в Україні позначені реформаціями в структурах органів влади та управління, розосередженням владних функцій та компетенції у бік місцевих органів влади. Одним із проявів такої тенденції є спроба сформувати в державі двопалатний парламент, у якому більш вагоме місце зайняло б представництво регіонів. У пошуках ефективних засобів управління державою важливо врахувати набутий досвід, особливо по створенню дійового місцевого самоврядування, який пройшов практичну апробацію, отримав світове визнання і довів свою ефективність. У цьому аспекті, на нашу думку, важливим надбанням є досвід роботи земських установ Лівобережної України, який у силу історичних обставин був найбільш вагомий і тому має бути вивчений і критично осмислений з позицій сьогодення.

Особливу увагу також слід звернути на земства, як органи, які забезпечили швидкий розвиток усіх галузей місцевого господарства і сприяли культурному та економічному піднесенню краю. Також цілком закономірно, що в умовах демократизації суспільства повинен враховуватися значний політичний досвід земств, вивчатись їх надбання та помилки.

Дослідження історії становлення і розвитку земських установ, а також різних напрямків їхньої діяльності є важливим як з наукової, так і практичної точок зору. Земські установи, що були запроваджені в 1865-1866 рр. на Лівобережній Україні, охоплювали, незважаючи на обмежену компетенцію, досить широке коло господарчих та культурних питань. Земства стали частиною загальної та регіональної історії. У своїх руках вони зосереджували фінансові, економічні та культурні важелі. Земства були всестановими органами представництва. І хоча останнє було доволі нерівномірним, вся їхня діяльність направлялася не в бік впливу тієї чи іншої групи населення, а в бік загальних громадських інтересів. "І тільки з великою скидкою можна пояснити, – писав В.Голубев, – наприклад, значне зростання так званих "необов'язкових" витрат земства суто класовими інтересами його складових груп"³.

Щодо стану наукової розробки проблеми, то слід вказати, що земській реформі 1864 р., котрореформі 1890 р., практичній діяльності земств присвячена чимала історіографія. Її, на думку автора, можна розділити на дореволюційну, радянську, зарубіжну, зарубіжну українську, новітню українську.

Потрібно зазначити, що з початку введення земських установ науковців і практиків цікавили всі напрямки земської діяльності. Тому у 80-ті рр. XIX ст. – на початку XX ст. виходить низка робіт, присвячених дослідженню окремих галузей земського господарства. Їхні автори розглядають історію розвитку земської медицини, освіти, економічної діяльності, постачання населення продовольством, ветеринарної та агрономічної служби в цілому⁴ та по регіонах окремо⁵ тощо.

Дореволюційна історіографія багата й різноманітна. Вона включає як фундаментальні монографічні дослідження, так і невеликі праці, статті, публікації російських дослідників. Значний фактичний і статистичний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних до п'ятдесятиріччя ювілею земств⁶. Автори цих робіт проаналізували всі сторони діяльності земств в цілому по імперії. Вони відобразили земство як неklasову ідеальну систему управління.

Цікавим дослідженням, багатим на фактичний і статистичний матеріал є праця Б.Веселовського "Історія земств за сорок років". У ній автор зумів виділити й проаналізувати ряд напрямків земської діяльності, подав нариси з історії земства кожної губернії. Систематичний показчик, поданий в IV томі цієї праці, мав такі розділи: бібліографія, організація земських установ, історія земства і публіцистика, обкладання та фінанси місцевого самоврядування, статистика, народна освіта, охорона здоров'я і благодійність, ветеринарія і страхування худоби, економічні й агрономічні питання та заходи, страхування будівель і рухомості, народне продовольство, дорожня справа тощо⁷. Проте, на думку іншого дослідника земства О.Корнілова, хоча Веселовський і поклав в основу цінний статистичний матеріал, але трактує він його з упередженої точки зору – "досить спрощеного марксизму"⁸.

Розглядаючи історіографію питання організації земського самоврядування, насамперед, необхідно з'ясувати теоретичну постановку питання про самоврядування. Дореволю-

ційною історичною наукою встановлювалося і розроблялося дві основні теорії самоврядування – спочатку громадська, а потім державна. Знайомство з ними, окрім наукового значення, важливе ще й тому, що одна з них – “громадсько-господарська” – лягла в основу Положення про земські установи 1864 р., друга ж – “державна” – відобразилася в земському Положенні 1890 р.

З позиції “громадської” теорії самоврядування аналізує популярна у свій час книга А.Васильчикова “Про самоврядування”. Він вважав, що місцеве самоврядування далеко від політики, але має особливу мету і свою окрему сферу діяльності. Компетенцію земств вважав занадто широкою, яка дублює обов’язки адміністрації і тим самим породжує конфлікти. Тому завдання земств він вбачав у розумному самообмеженні⁹.

Положення “державної” теорії самоврядування були сформульовані В.Безобразовим, у яких він критикував організацію земських установ за Положенням 1864 р. На його думку, земські установи не були залучені до загальної системи управління, а були “поставлені коло них як окремі господарсько-общинні тіла, які не мають жодних органічних зв’язків з цією системою”¹⁰.

З’ясуванню плюсів та мінусів громадської і державної теорій самоврядування у Російській імперії відомий правознавець М.Свешніков присвятив немалу частину своєї праці “Основи та межі самоврядування”. У підзаголовку, що мав назву “Критичний розбір основних питань місцевого самоврядування в законодавстві найважливіших європейських держав”, він підкреслював, що “самоврядуванню належать усі справи місцевої адміністрації, які підлягають місцевому обмеженню; таке основне визначення предметів відомства самоврядування”¹¹. За ініціативою В.Безобразова, слідом за ним в літературі й публіцистиці відзначаються дефекти в діяльності земських установ, які не мали у своєму розпорядженні низових виконавчих органів і були позбавлені визначення як державних¹².

Огляд перших кроків діяльності земських установ та вказівки на недоліки Положення 1864 р. були зроблені О.Головачовим у книзі “Десять років реформ: 1861-1871 рр.”

Зокрема, він вказував на те, що старі дворянські збори де-юре ближче підходили до поняття самоврядування, аніж земські установи 1864 р., оскільки ці збори мали право контролю не тільки за губернським збором, але й державним земським. З удосконаленням цього права та перенесенням його на всестанові земські збори, як зауважує О.Головачов, земства могли б зробити дуже багато, послужити зародками того контролю, який громада, за необхідністю, повинна мати над адміністрацією, і який визнавався корисним за весь період з 1805 по 1864 рр. На жаль, на його думку, закон 1864 р. не зберіг цього права за місцевою громадою, а, навпаки, підкорив дії останньої контролю адміністрації¹³.

Цей контроль, як правило, і призводив до сутичок з губернаторами, місцевою поліцією, предводителями дворянства, шкільною адміністрацією та медичними управліннями. “У галузі місцевого управління – підкреслював Н.Авінов, – весь час точилася боротьба на два фронти: засади урядові боролися із засадами громадськими, засади колегіальні із засадами особистими”¹⁴.

Суть історичного розвитку інституту губернаторської влади розкрито в праці В.Гессена. Людина, яка займала посаду губернатора, відігравала велику роль як у місцевому управлінні взагалі, так і в нагляді за діяльністю земських установ зокрема¹⁵.

На особливу увагу дослідників заслуговує організація урядового нагляду за діяльністю земств. Згідно з Положенням 1864 р. посередником при всіх сутичках земських установ з центральними та місцевими органами адміністрації був Урядовий Сенат. Після запровадження Положення 1890 р. сфера урядового нагляду була значно розширена і до здійснення функцій верховного нагляду були залучені Комітет міністрів та Державна рада. Суперечки про законність діяльності знову розглядалися Сенатом, але вже як у другій інстанції, першою ж стало губернське по земським і міським справам присутствіє. У приватному виданні земського Положення 1890 р., зробленого М.Мишем, до кожної статті додано сенатські і міністерські пояснення¹⁶. Сенатська практика із земських справ була згрупована в працях П.Кузнецова, А.Нолькена, М.Ржевуського¹⁷.

Загальна характеристика взаємин уряду і земства за час

дії Положення 1864 р. була дана в дослідженні Н.Каришева "Земські клопотання 1865-1884 рр.". Зокрема, він писав: "При вивченні діяльності земства, майбутньому історичу неможливо буде обмежитися лише тим, що воно зробило, а потрібно буде з'ясувати те, що воно хотіло зробити. Земські плани, що стали реальністю, повинні здаватися випадковими, уривчастими, незакінченими. Ось чому для правильного втілення в життя досвіду діяльності земства важливі не тільки його заходи, але й його клопотання. В останніх можна простежити чим зайнята була громадська думка в ті чи інші роки, у якому напрямку складалися прагнення суспільства, що в них виявилось можливим здійснити і що залишилося у сфері благих намірів"¹⁸.

З юридичної точки зору, питання про земські клопотання розглядалися Є.Варбом (Браве)¹⁹. Досить суперечливе питання про обсяг предметів, по яких земства могли піднімати клопотання, висвітлено у вищевказаній праці В.Гессена²⁰.

Взаєминам урядових кіл і земства присвячена праця "Вісімнадцять років війни чиновництва з земством" М.Драгоманова. Все те, що земства встигли зробити, викликало подив, бо, на думку Драгоманова, "Положення 1864 р. дало всестановому земству менше, ніж давала дворянському стану грамота Катерини II". Підсумовуючи їхнє співіснування з бюрократією, він писав, що земці довели присутність у них і розуміння потреб держави, і почуття всестанової справедливості, і старанність у справі, і що за інших умов, земства зробили б для населення набагато більше, ніж зробили до того часу²¹.

Стержневим пунктом устрою земських установ була організація земського представництва, і його вивчення необхідно розпочати з ознайомлення із земською виборчою системою. Введення в коло питань земського представництва дає стаття О.Корнілова "Із історії питання про земське представництво"²². Для більш детального вивчення земської виборчої системи варто звернути увагу на такі питання: обидві системи – перша цілковито, друга частково – були побудовані на майновому цензі. У законі виписано відомі норми, якими визначалася організація земського представництва, але склад земських зборів зумовлювався радше економічни-

ми умовами володіння нерухомим майном у різних повітах імперії. Розпочатий після звільнення селян процес мобілізації поземельної власності, з одного боку, і ріст вартості неземельного майна – як то фабрик, заводів, торгівельних установ, – з другого боку, швидко змінили структуру приватних власників, а це в свою чергу відобразилося у складі земських зборів, на співвідношенні між кількістю визначених законом гласних від окремих груп населення.

Виборча система 1890 р., побудована на станово-майнових засадах, посилила представництво дворян і зменшила селянське представництво, яке до того ж було організовано досить своєрідно²³. Дефекти земського представництва давно вже звертали на себе увагу літераторів і науковців і не раз були предметом жвавого обговорення в пресі та на земських зборах²⁴.

Питання організації органів земського управління – земських управ та земських зборів – чітко викладене в "Програмі відомостей для історії земських установ в Росії", яка була видана М.Свешніковим для студентів юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету як посібник для практичних занять з російського державного права в 1890-1891 навчальному році²⁵.

Однак у літературі про земські установи бракує узагальнюючої роботи, яка б характеризувала діяльність і значення в земському управлінні численних дорадчих органів при земських управах²⁶. Питання взаємин губерньського земства та повітових розроблялися Д.Шиповим, Б.Чичеріним, С.Шахом, К.Анненковим, Н.Авіновим²⁷.

Огляд літератури з різних галузей земської справи зроблено у виданні департаменту окладних зборів Міністерства фінансів "Досвід систематичного покажчика російської літератури із земських повинностей", в якому коротко викладався зміст і список цілого ряду журнальних статей, книг, офіційних і земських видань з питань земського господарства, земського самоврядування та земського оподаткування, надрукованих до 1896 р.²⁸ Питання земської бібліографії знайшли висвітлення в статті чернігівського земця Є.Клевезала "До питання щодо упорядкування земських видань"²⁹. Частковий огляд земської преси знаходимо в статті Є.Шульги "Земські періодичні видання"³⁰. Довідник земської літе-

ратури також розробив Н.Новомбергський³¹.

Спробу розглянути діяльність різних земств здійснив Д.Мордовцев у праці "Десятиріччя російського земства. 1864-1875 рр."³² Ця робота була, на думку В.Скалона, досить неповною й носила переважно фельетонний характер³³. Пізніша розвідка Я.Абрамова "Що зробило земство і що воно робить" охоплює деякі сторони окремих періодів діяльності земських установ³⁴.

Великий фактичний матеріал, який стосується діяльності земських установ кінця 70-х – початку 80-х років, зібрано в "Земских Ежегодниках". Вони видавалися імператорським Вільно-Економічним товариством. Ініціатором цього видання був професор І. Андрієвський – редактор першого тому. Загалом вийшло у світ лише сім томів, які охопили всі данні щодо діяльності земських установ в 1876-1880 та 1884-1886 рр.³⁵

У деяких губерніях імперії публікувалися огляди діяльності окремих земств. Їм були присвячені праці С.Велецького "Двадцять п'ять років діяльності земства в Полтавській губернії", М.Городенського – "В пам'ять 25-річчя земських установ. Нарис діяльності Сумського повітового земства". Н.Волкодаєва – "Короткий нарис діяльності за 25 років Змієвського земства" та інші³⁶.

Особливою докладністю і ґрунтовністю відзначилися "Історичний нарис діяльності Херсонського губернського земства 1866-1899 рр." та "Звіт Херсонської губернської управи про 9-річну діяльність земських установ у Херсонській губернії 1865-1874 рр."³⁷

Зводи постанов земських зборів за більш чи менш значні періоди були опубліковані багатьма земствами,³⁸ а в деяких губерніях видавалися щорічні збірки постанов усіх земських зборів губернії. Зокрема, такі збірки видавалися в Чернігівській губернії з 1886 р. Систематичні зводи постанов українських губернських та деяких повітових земств вражають своєю змістовністю³⁹.

Певною мірою ускладнює дослідження земської роботи відсутність загальноземського періодичного видання. Із газет та журналів, що багато уваги приділяли земствам у рубриці "Внутрішня хроніка", додаємо "Вестник Европы",

"Русское богатство", "Русская мысль". Дуже цікавою була земська хроніка в "Русских ведомостях".

У 1883-1886 рр. Полтавське земство видавало щотижневик "Земский обзор". З 1903 р. почали виходити "Вестник Екатеринославского земства" та "Вестник Таврійського земства". З того ж року Лохвицькою повітовою управою двічі на тиждень видавалася газета "Бюллетень Лохвицької уездной земской управы". З виходом у світ цієї газети в 1903 р. журнал "Русская мысль" у внутрішньому огляді писав: "Ми ще не бачили цього видання, яке представляє особливий інтерес як за своєю газетною формою, так і тому, що видається повітовою управою, прикладів таких до цього часу не було"⁴⁰.

Найповажнішим серед періодичних видань українських земств були "Земський збірник Чернігівської губернії" та "Збірник Херсонського земства", які виходили майже весь період діяльності земських установ. Вони містили урядові розпорядження із земських справ, відомості про діяльність місцевого земства, земську хроніку, статистичні матеріали по губернії і т.і. У вищезгаданих збірниках та в загальних журналах з'являлися праці передових земців українських губерній.

Серед них необхідно відзначити доробок відомого земського діяча, що дев'ять років очолював Чернігівську губернську земську управу, В.Хижнякова. Він є автором "Огляду діяльності Чернігівського повітового земства за 50 років", "Огляду діяльності Полтавського земства", "Зведення постанов Чернігівського губернських земських зборів за 1900-1909 рр.". Його перу належить також книга "Спогади земського діяча", яка є живим описом діяльності земського практика⁴¹.

Дореволюційна історіографія, присвячена земському ліберальному руху, теж досить різноманітна. Земство як політична сила привертало до себе увагу істориків і публіцистів. Серед них відомі історики суспільного руху в Російській імперії – О.Корнілов, А.Кізеветтер, В.Богучарський, Б.Кістяковський, Д.Шаховський, а також публіцисти й політичні діячі В.Скалон, М.Драгоманов, Л.Тихомиров, С.Вітте, С.Сватіков, М.Іорданський, І.Белококонський та інші⁴².

О.Корнілов у своїй книзі "Суспільний рух при Олексан-

дрі П” про земський конституційний рух кінця 70-х і початку 80-х рр. писав, що “в цей період земства були єдиним представництвом країни, здатним певною мірою висловити її думку, і ті з них, які наважилися підняти свій голос, підняли його далеко не в бажаному для уряду розумінні”⁴³.

За визнанням П.Струве, передовим глашатаєм російського лібералізму кінця 70-х – початку 80-х рр. був М.Драгоманов, “наскільки він, взагалі як українець, міг бути представником загальноросійського лібералізму”. У передмові до збірки політичних творів Драгоманова писалося: “Завдяки невинній антидержавно-центристській проповіді Михайла Петровича у 80-ті й першій половині 90-х років ліберальний рух у Росії відрізнявся дуже сильними федералістичними симпатіями, на противагу революційним рухам, у більшості своїй централістських. Симпатії до федералізму більш природні для російського лібералізму, оскільки він спирався і в значній мірі спирається на земство”⁴⁴.

Робота М.Драгоманова “Лібералізм і земство в Росії” складається з двох статей – “Земський лібералізм у Росії” та “Самодержавство, місцеве самоврядування і незалежний суд”. У першій автор розглянув конституційний рух у розв’язку, дав пояснення передчасності питання про земське імперське представництво, “оскільки в земствах зійшлися всі стани й при тому такі, що до цього не обговорювали публічно не тільки імперських, але й повітових справ. Потрібен був час різним станам, “хоча б оглянутися”⁴⁵. Опираючись на роботу Д.Кеннана “Остання заява російських лібералів”⁴⁶, він дав своє бачення конституційного земського руху кінця 70-х – початку 80-х років.

У книзі Б.Кістяковського “Сторінки минулого” зроблено критичний аналіз однієї з робіт В.Богучарського “Із історії політичної боротьби в 70-80-х рр. XIX ст.”, в якій останній стверджував, що організованої діяльності земців з метою боротьби за конституцію не було. Але зауважував, що все це стосується більше північних губерній, які групувалися навколо Москви. В.Богучарський повідомляв, що “всітаки конституційний рух був у губерніях південних, рух, який у деяких відношеннях був краще організований з чітко визначеним характером”⁴⁷. У свою чергу Кістяковський

жалкував, що в означену епоху російські конституційники не висунули жодного видатного публіциста, який міг би, ставши емігрантом, заявити про їх прагнення. “Врешті-решт вони, – вказувалося в його творі, – змушені були звернутися до українця Драгоманова. Але якщо для Драгоманова справа російської конституції була своєю, то для російських конституційників його українська справа була зовсім чужою”. На думку Кістяковського, введення в програму та діяльність “Земського Союзу” драгоманівської ідеї обласного представництва, досить скромних федералістичних елементів, було неприйнятним для російському конституціоналізму.

Треба мати на увазі ту обставину, що “Земський Союз” був недостатньо популярний у великоросійських губерніях, а тому діяльність його так швидко була забута. “Без сумніву, у цьому слід вбачати причину й того, що між Драгомановим та російськими земцями-конституційниками не склалися ті особисто дружні стосунки, до яких звичайно призводить робота над загальною справою, і які сприяють їх подальшому співробітництву”⁴⁸.

“Земський Союз” як політичну організацію представляв офіційний журнал “Вольное слово”, що редагував М.Драгоманов. У реальність існування “Союзу” вірили Б.Веселовський, О.Корнілов, І.Белоконський та інші. Проте деякі дослідники, опираючись на архівні джерела та на свідчення активних земських діячів того часу, наприклад, В.Богучарський, стверджували про містифікований характер “Земського Союзу”⁴⁹.

Більшість дослідників покликала на збірник з історії політичних і громадських рухів у Росії “За сто років” В.Бурцева, де в першу частину в хронологічному порядку ввійшли документи й уривки з програм, промов і характерних статей, частина яких уже тоді була бібліографічною рідкістю і котрі давали поняття про еволюцію російської політичної думки діяльного типу. Другу частину праці В.Бурцева складають “Хроніки та бібліографія” з найбільш можливим на тоді абетковим покажчиком імен і подій від 1800 до 1897 рр., починаючи з декабристів і закінчуючи “Союзом боротьби за звільнення робітничого класу”. Земському ліберальному руху було відведено декілька розділів: “Земська агітація в 1878-1879 рр.”, майже повністю з 1879 р. присвяченого

Чернігівському земству, “Земська конституційна агітація. 1881 р.”, “Ліберальна агітація 1880-1883 рр.”, де розглядалася програма дій та політична програма товариства “Земський Союз”⁵⁰.

Б.Веселовський у роботі “Земські ліберали” називав земський лібералізм “відображенням політичних прагнень до влади... саме середнього прошарку земельних власників, а не прагнень народу”. На його думку, ліберальні земці тільки й бажали, щоб народ завоював для них владу, і як тільки народ це виконає, він повинен “заспокоїтися”, “змиритися”⁵¹. О.Корнілов докоряв Веселовському в “наполегливому бажанні відкрити всюди гальмівний вплив класового інтересу в земстві”, вказував на упередженість його концепції⁵².

М.Йорданський розглядав земський лібералізм як громадсько-політичну течію в його еволюції. На його думку, серед спектру суспільних рухів, сукупність яких визначала процес політичного розвитку Російської імперії, земський лібералізм користувався багатьма суттєвими перевагами. “Його наявність, – як підкреслював він, – визнавалася друзями й недругами, його прояви турботливою увагою відмічалися друком та суспільством, його прагнення зустрічали найбільшу терпимість. Однак лібералізм земців грав дивно невизначену роль у громадському житті і на сьогодні не отримав вичерпної оцінки”⁵³.

Ставка на земський конституційний рух для ідеологів лібералізму була пов’язана з надією на парламентарний розвиток країни, який на їх думку і зможе відвернути жахи майбутньої революції. Проте останні дослідник земського руху І.Белокопський вважав досить ймовірними, оскільки, чим більше жорстокості проявляє уряд, “тим врешті-решт жакливішою буде революція на протигагу впертості уряду. Доведене до відчаю репресіями, населення генерує із свого середовища вже не носіїв світлих ідеалів, якими завжди є найкращі й найрозумніші люди країни, а фанатиків, не менш жорстоких і впертих, ніж сам уряд”⁵⁴.

С.Вітте у праці “Самодержавство і земство” зробив детальний аналіз умов та перспектив співіснування бюрократичних органів та органів місцевого самоврядування з точки зору їх абсолютної неспівставності. У ній він роз’ясню-

вав, що наука права та історія конституційних партій підтверджують зв’язок місцевого самоврядування з конституційним режимом. Характеризуючи ставлення уряду до земства, він відзначив послідовний утиск ним діяльності земських установ та обмеження їх компетенції, а стосовно земства до уряду вбачав його конституційні тенденції. Підсумовуючи викладене, С.Вітте писав: “Можна вірити, що кожна держава у своєму розвитку неминуче повинна прийти до конституції, як більш досконалої форми правління... Особисто я не поділяю цієї точки зору, але я її розумію... Можна вірити, і я особисто сповідаю це переконання, – що конституція взагалі “великий обман нашого часу” і що в Росії, при її різномовності і різноплеменності, ця форма непростосована без розпаду державного режиму”⁵⁵.

Щодо радянської історіографії необхідно зазначити, що розробка історії земства була розпочата з 50-х рр. Частково це питання досліджувалося на місцях. Автори залучають до наукового обігу чималий масив архівних матеріалів, ними з’ясовуються особливості створення та діяльності земств, які були властиві різним губерніям, відтворюється статистика, відображаються різні сфери діяльності земських установ. У 60-х рр. виходить ряд монографічних праць, присвячених підготовці земської реформи. У них обґрунтовані соціально-економічні та політичні передумови, аналізується земське законодавство. Згодом у полі зору авторів опиняється внутрішня політика держави після створення органів земського самоврядування, взаємовідносини бюрократичного апарату й земства, земська демократична інтелігенція та інші питання⁵⁶.

Так, у монографічному дослідженні Л.Захарової обґрунтовувалися передумови земської котрреформи, зроблений висновок про посилення ролі дворян у земських установах після 1890 р.⁵⁷

Наступними роками з’являються публікації, присвячені вивченню історіографії земської проблеми, у яких, дотримуючись хронології, автори аналізували дослідження діяльності земств, а також публікували спогади членів цих установ, політичних діячів того часу⁵⁸.

Тема земського самоврядування опинилася у фокусі різноманітних за тематикою дисертаційних досліджень⁵⁹. Не

залишився осторонь уваги радянських істориків і земський ліберальний рух.⁶⁰ Ще в 1941 р. І.Розін захистив кандидатську дисертацію з теми “Земський ліберальний рух і боротьба революційного марксизму з ним в кінці XIX – початку XX ст.”. Тут автор висвітлив головним чином ідейну боротьбу радикальних революціонерів проти лібералізму⁶¹.

У роботах Є.Черменського головна посилка робиться на те, що ліберальна опозиція “виникла і розвивалася до революції 1905 р. переважно в руслі земських установ”, “дворянське земство стало оплотом ліберальної опозиції в Росії”⁶².

Початковий період становлення земського руху частково висвітлений в працях Ф.Петрова⁶³. Період консолідації земських ліберальних сил у 90-ті роки XIX ст. вивчалися П.Шлемінін⁶⁴.

Вважаємо доцільним виокремити також роботи Б.Ананьча та Р.Ганеліна, В.Чернухи, К.Шаццилла⁶⁵.

Зауважимо, що радянські історики виходили з класових позицій. Свого часу Н.Пірумова писала: “Радянська історіографія лібералізму загалом і його земського напрямку зокрема, визначає його класову обумовленість, показує його вузькість, обмеженість, історичну безперспективність”⁶⁶. Проте відокремивши зумовлені відомими причинами ідеологічні схеми в цих роботах, маємо справу з ґрунтовними і глибокими дослідженнями.

Не обійдена увагою розвиток земських установ у Російській імперії у зарубіжній історіографії, література 80-х рр. проаналізована в працях В.Гармізи та Н.Пірумової⁶⁷. Значна кількість зарубіжних дослідників дотримується думки, що земська система управління була позакласовою. Так, англійські історики Т. Емонс й С.Вучиніч у книзі “Земство в Росії: досвід місцевого самоврядування” дають високу оцінку їхньої діяльності. Натомість, головну причину занепаду вони вбачають перш за все у неосвіченості народу, який не міг жити в умовах ліберального конституціоналізму⁶⁸. Автори всебічно аналізують роль і значення земських установ. Історики дійшли висновку, що значні успіхи в розвитку суспільства другої половини XIX – початку XX ст. було досягнуто завдяки саме діяльності земських установ. Земства зробили великий внесок у розвиток народної осві-

ти, медицини, торгівлі, пошти, зв'язку, сільського господарства тощо. Вивченню земської діяльності земських установ присвячені також дослідження Ф. Стара, Т.Пірсона, Б.Лінкольна⁶⁹.

Представницька група зарубіжних істориків вважає, що реформа 1864 р. створила систему місцевого самоврядування, проте скеровувалася державою на вирішення фіскальних та поліцейських завдань, проводилася без урахування інтересів суспільства, хоча результати діяльності земств в окремих галузях були значні.

Особливо активно тему земства розробляють російські історики. З робіт останнього десятиріччя згадаємо дослідження Г.Герасименка⁷⁰, який акцентує увагу на діяльності земств 1917 та 1918 рр. Автор вказує на ті зміни, які відбулися в поглядах на проблему земства в сучасній історіографії. В праці переконливо доводиться: саме в буремні роки революції земства стали серйозною політичною силою.

Достатньо детально розглянута дискусія між прихильниками “громадсько-господарської” та “державної” теорій самоврядування в Російській імперії XIX ст. в статті російського історика права А.Лаптевої⁷¹.

Діяльність земств викликала зацікавленість і в інших російських істориків. Деякі з них прагнуть більш об'єктивно визначити роль і значення земств в історії, уникаючи класових оцінок. Стимулюючим фактором у вивченні земських проблем була розробка програми “Місцеве самоврядування і перспективи розвитку”. У фахових журналах Росії в 90-х роках з'явилася низка публікацій Н.Пірумової, В.Абрамова, Ф.Петрова та інших⁷². У них автори твердять, що вивчення історії діяльності земських установ надто важливе для російського суспільства, в якому йде процес реформування. Саме цей досвід може стати в нагоді реформуванню управління державою на сучасному етапі. Автори досліджень вносять пропозиції щодо реорганізації місцевого самоврядування. Однак історики не закликають повернутися до земств, а пропонують взяти все ефективне в їх діяльності й пристосувати до сучасних умов⁷³.

Чільне місце в українській зарубіжній історіографії земств посіло історичне дослідження О.Моргуна. Дослідницький інтерес автора концентрується навколо соціально-

го складу земств України, визначається роль українського дворянства в роботі земств⁷⁴.

В.Кедровський у спогадах "Обриси минулого. Деякі діячі-українофіли напередодні революції 1917 року"⁷⁵ долучив обриси біографій декількох видатних земських діячів Херсонщини А.Грабенка, М. Чернявського, В.Гошкевича. Автор так характеризував їх: "Оті старі українські діячі працювали методично, вперто, плодюче на рідній ниві, але без галасу та інших "атрибутів", які з'явилися пізніше в українському житті... Вони не домагалися визнання, нагороди чи зарплати за свою патріотичну роботу. Вони були немов плугатарі, що глибоко й старанно орали національну ниву та засівали її зерном, з якого мала вирости прекрасна, оновлена українська нація"⁷⁶.

Новітня розробка означених проблем у сучасній українській історіографії тільки-но розпочинається. Виконано декілька дисертаційних досліджень з історії окремих земств, а також відображено соціальний склад, бюджет, практичну та культурно-освітню діяльність, висвітлено розвиток земського ліберального руху в Україні на його початковому етапі⁷⁷.

Підсумовуючи історіографічні спостереження, необхідно зауважити, що історія земств як органів місцевого самоврядування та осередків ліберального руху привертала увагу як дореволюційних російських та українських, так і радянських дослідників. Останнім часом дослідженням діяльності земств у господарській, соціальній, культурній та в політичній сферах нового імпульсу додав процес розвитку місцевого самоврядування.

¹ Юбилейный земский сборник. СПб., 1914. С. 9.

² Сесак И. Земские учреждения Правобережной Украины 1904-1917 гг.: Автореф. канд. дис. Львов, 1987.

³ Голубев В. Роль земства в общественном движении. Ростов-на-Дону, 1905. С. 26

⁴ Капустин М. Основные вопросы земской медицины. СПб., 1889; Сазонов Г. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству: В 3 т. СПб., 1896-1897; Велецкий С. Земская статистика: В 3 т. М., 1900; Куркин Ц. Земская санитарная статистика. М., 1904.

⁵ Земская медицина Херсонской губернии. Херсон, 1888;

Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1906 г. Херсон, 1906; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912. Херсон, 1914; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1914. Херсон, 1918; Ремесла и промыслы Херсонской губернии. Херсон, 1905; Земледельческие артели Херсонской губернии. СПб., 1896; Данные о бюджете Харьковского губернского земства за 1901-1906 гг. Харьков, 1907; Холмский А.П. Финансовые итоги земств Черниговской губернии. 1865-1880 гг. Чернигов, 1882; Його ж. Финансовые итоги Новозыбковского земства 1865-1883 гг. К., 1883; Буштедт Н. Обзор деятельности Сосницкого земства по народному образованию за 1865-1890 гг. Чернигов, 1894; Герценштейн Г. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде. 1865-1874 гг. Херсон, 1874; Доклад комиссии по народному образованию в Черниговской губернии с проектом школьной сети / Земский сборник Черниговской губернии. 1898. №2-4; 1899. №1; О содействии Черниговского губернского земства повсеместному открытию школ. Чернигов, 1897; Очерк Бердянского уездного земства по народному образованию 1865-1896 гг. Бердянск, 1896; Сборник по школьной статистике Таврической губернии. Симферополь, 1903; Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу народного образования. 1878-1894 гг. Мариуполь, 1894; Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию 1865-1895 гг. Чернигов, 1899; Яцевич Ю.В. Начальное народное образование в Полтавской губернии. Полтава, 1894; Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. Харьков, 1899; Гордон М. Очерк развития земской медицины в Борзенском уезде Черниговской губернии. Чернигов, 1889; Сочинский П. Исторический очерк развития земской медицины в Верхнеднепровском уезде. 1866-1888 гг. К., 1889; Шарый С.К. Очерк истории медицины и ее современное состояние в Кобелякском уезде Полтавской губернии. Полтава, 1901; Доклады Харьковской губернской управы по ветеринарной части за 1900 г. Харьков, 1901; Доклад Черниговской губернской управы о содействии кустарной промышленности / Земский сборник Черниговской губернии. 1898. №9; Доклад Черниговской губернской управы о мелком кредите / Земский сборник Черниговской губернии. 1899. №2; Маноцков В. Аграрный вопрос в Полтавском земстве / Саратовская земская неделя. 1905. №8.

⁶ Авинов Н. Местное самоуправление. М., 1913; Авчинников А. Пятидесятилетие земств. Екатеринослав, 1914; Блинов Н. Земства за полвека. 1864-1914 / 2-е изд. Сарепуль, 1914; Слобожа-

тин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. СПб., 1913; Тутовский В. Современное земство. Петроград, 1914; Юбилейный земский сборник / Под ред. Б. Веселовского, З. Френкеля. СПб., 1914.

⁷ Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет: В 4 т. СПб., 1911. Т.4. С. 595-627.

⁸ Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855-1881 гг.): Исторические очерки. М., 1909. С. 221.

⁹ Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. СПб., 1869-1871.

¹⁰ Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. М., 1874. С. 38.

¹¹ Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. СПб., 1892. С. 211.

¹² Безобразов В.П. Государство и общество. Управление и судебная власть. СПб., 1887. С. 495-562; Скалон В.Ю. Земские вопросы. Очерки и обозрения. М., 1882; Градовский А.Д. Системы местного управления на западе Европы и в России. / Собр. соч. в 9 т. СПб., 1904. Т.9.

¹³ Головачов А.А. Десять лет реформ. СПб., 1872. С. 188-189

¹⁴ Авинов Н.Н. Опыт программы систематического чтения по вопросам земского самоуправления. М., 1905. С.7.

¹⁵ Гессен В.Н. Вопросы местного управления. СПб., 1904. С. 27-66.

¹⁶ Мыш М.И. Положение о земских учреждениях. СПб., 1894.

¹⁷ Кузнецов Н. Систематический свод указов Правительствующего Сената, последовавших по земским делам 1866-1900. СПб., 1902. Т.1; 1899-1903. Воронеж, 1903. Т.2; 1903-1906. Бобров, 1907. Т.3; Нолькен А. Разъяснения первого общего собрания Правительствующего Сената и Государственного Совета по делам земским и др., бывших в рассмотрении комиссии при Министерстве юстиции, учрежденной за время от 1.01. 1884 г. по июнь 1901 г. СПб., 1902; Ржевусский М. Алфавитный свод определений Сената по земским делам за 50 лет. Харьков, 1916.

¹⁸ Карышев Н. Земские ходатайства 1865-1884 гг. М., 1890. С. 6.

¹⁹ Варб Е. Несколько слов о земских ходатайствах и относящихся к ним законоположениях // Русская мысль. 1896. Кн.2. С. 178-187.

²⁰ Гессен В.М. Указ. соч. С. 121-133.

²¹ Драгоманов М.П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Женева, 1883. С. 6, 103.

²² Корнилов А. Из истории вопроса о земском представительстве // Саратовская земская неделя. 1903. №10-11.

²³ Скалон В.Ю. Земские учреждения // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 4 т. СПб., 1894. Т.24А. С. 536-553.

²⁴ Веселовский Б.Б. Взгляды земств на вопрос о земском представительстве // Саратовская земская неделя. 1903. № 8-9

²⁵ Свешников М.И. Программа сведений для истории земских учреждений в России. СПб., 1890.

²⁶ Авинов Н.Н. Указ. соч. С. 18.

²⁷ Авинов Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. М., 1904; Анненков К. Задачи губернского земства. СПб., 1890; Еропкин А. К вопросу о задачах губернского земства // Вестник Европы. 1902. Кн.1-2; Шах С. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств // Русская мысль. 1900. Кн.2. С. 80-94; Шипов Д.Н. К вопросу о взаимных отношениях губернского и уездных земств. М., 1899; Чичерин Б. Вопросы политики. М., 1903.

²⁸ Опыт систематического указателя русской литературы о земских повинностях. СПб., 1896.

²⁹ Клевезал Е. К вопросу об упорядочении земских изданий // Саратовская земская неделя. 1904. №1.

³⁰ Шульга Е. Земские периодические издания // Земский сборник Черниговской губернии. 1903. №7.

³¹ Новомбергский Н. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. СПб., 1908. С. 57-62.

³² Мордовцев Д. Десятилетие русского земства. СПб., 1877.

³³ Скалон В. Земские учреждения / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 24А. СПб., 1894. С. 540.

³⁴ Абрамов Я. Что сделало земство и что оно делает? Обзор деятельности русского земства. СПб., 1889.

³⁵ Земский Ежегодник за 1877/ Под ред. Ф.Шмигельского. СПб., 1879; Земский Ежегодник за 1885-1886 / Под ред. Л.Ходского, К.Загорского и др. СПб., 1890.

³⁶ Велецкий С. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Полтава, 1894; Городенский М. В память 25-летия земских учреждений. Очерк деятельности Сумского уездного земства. 1865-1890. Сумы, 1890; Волкодаев Н. Краткий очерк деятельности за 25 лет (1865-1889) Змиевского земства. Харьков, 1890; Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства. Волчанск, 1891; Памятная книжка Конотопского земства 1865-1890 гг. К., 1890.

³⁷ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899. Херсон, 1905. Вип.1-2; Отчет Херсонской губернской управы о 9-летней деятельности земских учрежде-

ний. 1865-1874 гг. Херсон, 1876.

³⁸ Фесенко И. Свод постановлений Харьковского губернского земства 1865-1890 гг. Харьков, 1891; Белокопский И. Свод постановлений Харьковского губернского земства 1890-1899 гг. Харьков, 1900; Сотников С. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883-1899 гг. С кратким сводом постановлений за время с 1865 по 1882 гг. Чернигов, 1903; Хижняков В. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1900-1909 гг. Чернигов, 1910; Борисов Е. Свод постановлений Елисаветградского земства за 1865-1894 гг. Елисаветград, 1895; Гаврилов М. Свод постановлений Городнянского уездного земства. 1865-1884. Чернигов, 1886.

³⁹ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства. 1865-1882; 1883-1894. Полтава, 1895. Вып. 1-2; 1895-1903. Полтава, 1904. Вып. I.; 1904-1912. Полтава, 1915. Вып. II.; Систематический свод постановлений и распоряжений Херсонского губернского земства. 1865-1888. Т. I. Одеса, 1888; 1889-1899. Т. II. Херсон, 1899; Чижевский П. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания, 1866-1899. Александровск, 1900; Систематический свод постановлений Харьковского уездного земства. 1865-1884. Харьков, 1886; Систематический свод постановлений Кременчугского земства. 1865-1899. Кременчуг, 1900.

⁴⁰ Русская мысль. 1903. Внутреннее обозрение. Кн. 9. С. 238.

⁴¹ Хижняков В. М. Обзор деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Чернигов, 1915; Його ж. Обзор деятельности Полтавского земства // Русская мысль. 1913. Кн. 8. С. 113-138; Кн. 10. С. 1-21; Його ж. Из истории одного земства // Русское богатство. 1913. Кн. 3. С. 316-343; Его ж. Воспоминания земского деятеля. Петроград, 1916; Його ж. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания. 1900-1909. Чернигов, 1911.

⁴² Корнилов А. А. Общественное движение при Александре II. М., 1909; Кизеветтер А. А. На рубеже двух эпох. Прага, 1929; Богучарский В. Я. "Земский Союз" и "Священная дружина" // Русская мысль. 1912. Кн. 9; Кистьяковский Б. А. Страницы прошлого. М., 1912; Скалон В. Ю. По земским вопросам. В переходное время. СПб., 1905; Тихомиров Л. А. Конституционалисты в эпоху 1881 года. М., 1895; Витте С. Ю. По поводу непреложности государственной жизни. СПб., 1914; Сватиков С. Г. Общественное движение в России. 1700-1895. СПб., 1905; Белокопский И. П. Земское движение. М., 1914; Його ж. Земство и конституция. М., 1905.

⁴³ Корнилов А. А. Общественное движение при Александре II. (1855-1881). Исторические очерки. М., 1909. С. 239.

⁴⁴ Драгоманов М. П. Земский либерализм в России // Драгоманов М. П. Собр. полит. соч. К., 1970. Т. II. С. 798.

⁴⁵ Там же. С. 802.

⁴⁶ Кеннан Д. Последнее заявление русских либералов. М., 1905.

⁴⁷ Богучарский В. Я. Из истории политической борьбы в 70-80-х годах XIX в. М., 1912. С. 405.

⁴⁸ Кистьяковский Б. А. Страницы прошлого. М., 1912. С. 118-119.

⁴⁹ Богачарский В. Я. Земский Союз конца 70-х – начала 80-х гг. XIX в. // Юбилейный земский сборник. СПб., 1914. С. 233-259.

⁵⁰ Бурцев В. За сто лет. Сборник по истории политических и общественных движений в России. 1800-1896 гг. London, 1897.

⁵¹ Веселовский Б. Б. Земские либералы. СПб., 1906. С. 7, 22.

⁵² Корнилов А. А. Б. Веселовский "История земства за сорок лет" // Известия СПб. политех. института. 1910. № 14. С. 255.

⁵³ Иорданский Н. Земский либерализм. М., 1905. С. 5.

⁵⁴ Белокопский И. Земское движение до образования партии Народной свободы. // Былое. 1907. № 4. С. 231.

⁵⁵ Витте С. Ю. Самодержавие и земство. СПб., 1908. С. 210-211.

⁵⁶ Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 г. М., 1957; Зайончковский П. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 гг. М., 1964; Пирумова Н. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. М., 1986.

⁵⁷ Захарова Л. Земская контрреформа. М., 1968.

⁵⁸ Гармиза В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. 1960. № 5. С. 88-103; Корнилов Е. Проблемы истории земства в исторической литературе // Историограф. сб. Саратов, 1978. Вып. 4. С. 52-71; Новикова Н. Региональное исследование истории земств России (60-80 гг. XIX в.) / Социально-экономическое развитие Поволжья в XIX – начале XX вв. Куйбышев, 1986. С. 18-27.

⁵⁹ Хайкина Н. Земские учреждения Самарской губернии в 1864-1881 гг.: Автореф. канд. дис. Куйбышев, 1961; Мамулова Г. Земская контрреформа 1890 г.: Автореф. канд. дис. М., 1962; Подбережная Л. Подготовка и проведение земской реформы в Нижегородской губернии: Автореф. канд. дис. Горький, 1967; Львова Т. Московское земство 1865-1890 гг.: Автореф. канд. дис. М., 1968; Корнилов Е. Земская демократическая интеллигенция и её участие в революционном движении 70-х годов XIX в.: Автореф. канд. дис. М., 1973; Либерман А. Институт земских начальников 1889-1905 гг.: Автореф. канд. дис. Калинин, 1981; Прокофьев Т.

Московское земство на рубеже XIX – XX вв.: Автореф. канд. дис. М., 1981; Маскина А. Таврическое земство в 1866-1890 гг.: Автореф. канд. дис. М., 1883; Сесак И. Земские учреждения Правобережной Украины 1904 -1917 гг.: Автореф. канд. дис. Львов, 1987.

60 Шлемин П. Земское либеральное движение на рубеже XIX – XX вв.: Автореф. канд. дис. М., 1973; Петров Ф. Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации конца 70-х – начала 80-х гг.: Автореф. канд. дис. М., 1973;

61 Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальная эволюция до начала XX века. М., 1977. С. 24.

62 Черменский Е.Д. Земско-либеральное движение накануне революции 1905-1907 гг. // История СССР. 1965. №5-6; Його ж. Буржуазия и царизм в первой русской революции. М., 1970. С. 14

63 Петров Ф.А. Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70-х – начала 80-х годов XIX в. // Вопр. истории. 1974. №9. С. 33-44; Его же. Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870-х годов // История СССР. 1981. №1. С. 144-155.

64 Шлемин П.И. Земское либеральное движение и адреса 1894-1895 гг. // Вестник МГУ. Сер. IX (История). 1973. №1; Его же. Земское движение и либеральная интеллигенция на рубеже 80-90-х гг. // Вопросы истории СССР. М., 1972.

65 Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Об авторстве “политической программы общества “Земский Союз” // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1969. Т. II; Их же. С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и “Вольное слово” / Исследования по отечественному источниковедению. М.-Л., 1964; Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. Л., 1978; Шаццлло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг. М., 1985.

66 Пирумова Н.М. Указ. соч. С. 25

67 Гармиза В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. 1960. №5. С. 88-103; Пирумова Н. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. М., 1986. С. 1-20.

68 Emmons Terence and Vuchinich Wayne S. The Zemstvo in Russia: An experiment in local self-government. Cambridge, 1982.

69 Starr S. Frederick. Decentralization and Self-government in Russia. 1830-1870/- Princeton, 1972; Pearson Thomas S. Officialdom in Crisis: Autocracy and Self-government. 1816-1900. Cambridge, 1989; Lincoln W. Bruce The Great Reforms. Autocracy, Bureaucracy and the Politics of Change in Imperial Russia. Illinois, 1990.

70 Герасименко Г. Земское самоуправление в России. М., 1990.

71 Лаптева А. Об истории земского управления в России // Государство и право. 1993. №8. С. 122-131

72 Пирумова Н. Альтернатива. Об истории появления земств в России, их делах и возможностях // Родина. 1992. №8-9; II ж. Земства и политика // Родина. 1993. №5-6; Абрамов В. Земская избирательная система // Родина. 1992. №11-12; Його ж. Земство и современность // Открытая политика. 1995. №4(6); Петров Ф. Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в конце 70-х – начале 80-х гг. XIX в. // Отечественная история. 1993. №4; Панина Е. Возьмем лучшее из опыта земств // Российская Федерация. 1994. №17; Фигуровская Н. Российское земство и самоуправление в России // Вестник РАН. 1995. №2; Герасименко Г. Опыт земского самоуправления // Проблемы теории и практики управления. 1995. №5.

73 Слива А. Вернуться в прошлое нельзя // Российская Федерация. 1994. №17. С. 23.

74 Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. 1969. №1-3. С. 56-68.

75 Кедровський В. Обриси минулого. Деякі діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью-Йорк, 1966.

76 Кедровский В. Обриси минулого // Константи. 1996. №2(6). С. 67

77 Зубко А. Материалы земской статистики как исторического источника по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. канд. дис. К., 1990; Лохматова А. Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет і практична діяльність. 1866-1913: Автореф. канд. дис. Запоріжжя, 1994; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1866-1914): Автореф. канд. дис. К., 1997. Мойсієнко В. Ліберально-демократичний (опозиційний) рух в Україні (середина 60-х 80-ті роки XIX століття): Автореф. канд. дис. К., 1999.